

Парасюк В. М.,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри цивільного права та процесу
Львівського державного університету внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНЕ ОБҐРУНТУВАННЯ СУТНОСТІ ПІДСТАВИ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ

THEORETICAL SUBSTANTIATION OF THE ESSENCE OF THE CIVIL LIABILITY

У статті проведено теоретичне обґрунтування сутності підстави цивільно-правової відповідальності. Наголошується на тому, що підставою є наявність у вчиненому діянні складу цивільного правопорушення, який включає сукупність таких елементів: протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою і вина. Склад цивільного правопорушення є складним юридичним фактом, який породжує взаємовідносини між правопорушником та потерпілим. У результаті цього виникає обов'язок правопорушника щодо усунення шкоди, заподіяної протиправним діянням.

У статті охарактеризовано зміст кожного елемента. Акцентується на особливому порядку встановлення змісту протиправної бездіяльності, який передбачає необхідність встановлення юридичного обов'язку для активної поведінки та наявність реальної можливості для відвернення настання в результаті протиправного діяння шкоди. У науковій розвідці шкода розмежується на майнову та моральну (немайнову) залежно від форми прояву порушеного права. Окрім цього, наголошується на необхідності встановлення сукупності умов, яким має відповідати причинний зв'язок як окремий елемент цивільно-правової відповідальності: дотримання певної послідовності, коли протиправне діяння передуює заподіянню шкоди; причина породжує наслідок, тобто цивільно-правове значення має прямий причинний зв'язок; причина та наслідок є юридично значимими. У контексті визначення змісту вини акцентується на відсутності законодавчої дефініції цієї правової категорії та на відсутності визначення виду кожної із форм вини. У змісті вини виділяється інтелектуальний та вольовий критерії. Інтелектуальний критерій проявляється у здатності особи усвідомлювати і передбачати характер, значення та результат конкретного, обраного нею варіанту протиправної поведінки. Вольовий критерій вини передбачає безпосередньо сам вибір особою конкретного варіанту поведінки у формі бажання–небажання, припущення, легковажності. Акцентується увага на тому, що поняття вини юридичної особи та поняття вини фізичної особи є різними за характеристиками.

Ключові слова: протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок, вина, умисел, бездіяльність, юридична особа.

The article provides a theoretical substantiation of the essence of the basis of civil liability. It is emphasized that the basis is the presence in the act of committing a civil offense, which includes a set of the following elements: unlawful act, harm, causal link between the wrongful act and harm and guilt. The composition of a civil offense is a complex legal fact that gives rise to a relationship between the offender and the victim. As a result, the offender becomes obligated to eliminate the harm caused by the wrongful act.

The content of each element is described in the article. Emphasis is placed on the specific procedure for establishing the content of unlawful inaction, which provides for the need to establish a legal obligation for active conduct and a real opportunity to prevent the occurrence of unlawful harm. In scientific intelligence, damage to property and moral (non-property) is distinguished, depending on the form of manifestation of the infringed right. In addition, it emphasizes the need to establish a set of conditions that causality must satisfy as a separate element of civil liability: compliance with a certain sequence when the wrongful act precedes harm; the cause gives rise to a consequence, that is, the civil legal value has a direct causal link; cause and effect are legally significant. In the context of determining the content of the guilt, emphasis is placed on the absence of a legislative definition of this legal category and on the lack of definition of the type of each of the forms of guilt. The content of guilt stands out for the intellectual and volitional criteria. The intellectual criterion is manifested in a person's ability to understand and anticipate the nature, meaning and outcome of a particular variant of his or her unlawful behavior. The volitional criterion of guilt involves the very choice of the person of a particular variant of behavior in the form of desire – unwillingness, assumption, lightness. Attention is drawn to the fact that the concept of "guilt" of a legal entity and the concept of "guilt" of an individual are different in characteristics.

Key words: unlawful act, harm, causation, guilt, intent, inaction, legal entity.

Постановка проблеми. Стабільність майнових відносин зумовлюється, зокрема, законодавчо врегульованим порядком визначення підстав притягнення до юридичної відповідальності учасників цивільно-правового обігу. Хоча питання цивільно-правової відповідальності та її підстав опрацьовані давно і досить детально, однак на сьогоднішній день ціла низка найважливіших і найпринциповіших проблем цивільно-правової відповідальності залишаються або недостатньо глибоко вивчені, або не вивчені зовсім.

Стан дослідження. Питання цивільно-правової відповідальності і підстав щодо її настання в різноманітних аспектах були предметом досліджень таких учених-цивілістів: В.Т. Борисова, С.А. Загородньо-

го, Н.В. Ібрагімової, І.С. Канзафарова, В.В. Кочина, В.М. Кравчука, І.М. Кучеренка, Н.С. Кузнецова, Р. Майданика, А.О. Немцевої, Ю.М. Павлюченко, О.О. Первомайського Р.Б. Прилуцького, В.Д. Примака, Л. Радченка, О.Є. Харитонова, О.В. Церковної та багатьох інших.

Метою статті є теоретичне розроблення сутності підстави цивільно-правової відповідальності.

Виклад основного матеріалу. Цивільно-правова відповідальність є окремою категорією цивілістики, яка базується на певних підставах. Однак науковці не досить однозначні щодо цього та пропонують визначитися, яким терміном слід позначати виникнення цивільно-правової відповідальності. С.А. Загородній стверджує, що принципова відмінність між

термінами «підстави» та «умови» відсутня. Межа, що проводиться між цими категоріями, фактично не має ані теоретичного, ані практичного значення. У зв'язку з цим науковець відзначає, що підстава цивільно-правової відповідальності – це необхідна та достатня умова, за якої виникає певне явище [1, с. 227–228]. Проте така позиція має своїх противників. Так, Н.С. Кузнецова притримується позиції про те, що порушення права суб'єкта цивільних відносин тягне необхідність відновлення порушеного права, в тому числі й шляхом застосування цивільно-правової відповідальності. Отже, підставою такої відповідальності є саме порушення суб'єктивного цивільного права [2, с. 345]. В.Д. Примак висловлюється з приводу того, що цивільна відповідальність може наставати за наявності різних умов, коло яких у кожному конкретному випадку встановлюється не тільки законом, а й договором і може визначатися особливостями певного різновиду цивільних відносин та порушених прав [3, с. 140]. Разом із тим слід сформулювати загальну модель, яку б можна було застосувати в разі порушення закону чи договору.

Ю.М. Павлюченко та Н.В. Ібрагімова виділяють юридичну та фактичну підстави субсидіарної відповідальності. Юридичною підставою вони вважають відповідну норму закону або договору, а фактичною – правопорушення основного боржника, за яким він сам не може задовольнити вимоги кредитора [4, с. 69]. У цій позиції є певна раціональність, однак її слід уточнити.

Як видається, підставу цивільно-правової відповідальності більш доцільно визначити як вчинення протиправного діяння, яке містить *склад цивільного правопорушення* – сукупність таких елементів: протиправне діяння, шкода, причинний зв'язок між протиправним діянням та шкідливим наслідками, а також вина правопорушника. При цьому порушення абсолютних прав та його наслідки розглядають у значенні юридичних фактів, що за певних умов слугують підставами виникнення відносин цивільної відповідальності [5, с. 30]. Вчинення лише самого діяння не означає, що особу можна притягнути до цивільно-правової відповідальності. В її діянні слід установити склад цивільного правопорушення. Склад цивільного правопорушення є своєрідною юридичною конструкцією, яка визначає обов'язковий для установлення набір ознак, достатніх для притягнення особи до відповідальності. Юридичний склад цивільного правопорушення закріплений у нормі закону чи договору.

Першою об'єктивною підставою для настання цивільно-правової відповідальності є *протиправне діяння*, під яким розуміється дія чи бездіяльність, у результаті якої заподіяно шкоду. Діяння включає вольове ставлення суб'єкта до нього та його наслідків. Воно також має мету, на яку і спрямовується. Окрім цього, діяння має бути усвідомленим. Свідома діяльність людини, загалом, характеризується цілеспрямованістю діянь та передбаченням наслідків. Таким чином, підставою юридичної відповідальності може бути лише винне діяння право-

порушника. Бездіяльність передбачає пасивну протиправну поведінку, тобто невчинення конкретного, передбаченого нормою закону (чи договору) діяння, яке зобов'язаний суб'єкт у даній ситуації мав змогу вчинити. Іншими словами, бездіяльність визнається протиправною лише в тому випадку, коли вона була допущена особою, яка повинна була і могла діяти. «Повинна була» – це юридичний критерій, який передбачає юридичний обов'язок вчинити конкретні дії; «мати змогу» – фізичний критерій, який передбачає фізичну можливість учинення передбачених дій. Обов'язок вчинення певного діяння, за невиконання якого настає цивільна відповідальність, може впливати із вимог закону, підзаконного нормативно-правового акту, з попередніх дій правопорушника, із професійних чи службових обов'язків, із родинних зв'язків, із договірних зобов'язань тощо. Звідси слід констатувати, що бездіяльність на рівні з дією наповнені інтелектуально-вольовим змістом та в рівній мірі можуть спричинити протиправний результат, який представляє собою зміни в об'єктивному світі.

Елементом цивільного правопорушення може бути лише протиправне діяння, тобто таке діяння, яке суперечить нормам закону чи договору. Протиправність визначається тим, що діяння порушує право в об'єктивному значенні, а отже, і суб'єктивне право. За наявності інших елементів складу цивільного правопорушення така поведінка є елементом складу правопорушення. У свою чергу не будь-яке відхилення від приписів цивільно-правових норм є протиправним. Воно стає таким лише в разі порушення імперативних приписів закону. Натомість диспозитивні норми цивільного права дозволяють учасникам цивільних правовідносин самостійно створювати правила поведінки. Джерелом таких норм є договір. Відповідно, порушення прав та обов'язків, погоджених сторонами в договорі, також слід визнавати протиправним із точки зору цивільного права. Що ж стосується порушення договірної норми цивільного права, то в кінцевому підсумку це також означає порушення закону, в тому числі норм про зобов'язання.

У цивільному праві існує презумпція протиправності діяння, в результаті якого заподіяна шкода. Суть цієї презумпції полягає в тому, що заподіяння шкоди визнається протиправним і тягне за собою обов'язок відшкодувати шкоду, якщо законом не встановлено інше. Потерпілий не зобов'язаний доводити протиправність поведінки особи, яка спричинила шкоду. Правопорушник вправі надати докази того, що він діяв правомірно, що виключає цивільно-правову відповідальність. Випадками заподіяння шкоди, які не визнаються протиправними, слід визнавати: 1) виконання обов'язку; 2) здійснення права; 3) згода потерпілого; 4) необхідна оборона; 5) крайня необхідність.

Для притягнення до цивільно-правової відповідальності необхідна наявність *шкоди* як результату протиправної поведінки. Під шкодою розуміють негативні зміни, які призводять до зменшення благ, що охороняються цивільним правом. Її можна розглядати, зокрема, у соціальному, юридичному та фізич-

ному аспектах. Сутність першого – дезорганізуючий вплив на суспільні відносини. Без юридичної шкоди соціальна шкода не утворює протиправності діяння і не виступає підставою цивільно-правової відповідальності. Об'єктом юридичної шкоди є право в цілому, його норми. Шкода у фактичному аспекті означає зменшення фактичного обсягу майнових та немайнових благ. Виділення цих аспектів шкоди має лише теоретичне значення, оскільки шкода, яка набула юридичної форми, може визнаватися елементом складу цивільного правопорушення.

У цивільному праві шкода є негативним наслідком протиправного діяння, який виникає в результаті порушення майнових та особистих немайнових прав потерпілого. Тому слід виділяти майнову та моральну шкоду. Грошовим вираженням майнової шкоди є збитки, які можуть виражатися в таких формах: 1) втрати, яких особа зазнала у зв'язку зі знищенням або пошкодженням речі, а також витрати, які особа зробила або мусить зробити для відновлення свого порушеного права (реальні збитки); 2) доходи, які особа могла б реально одержати за звичайних обставин, якби її право не було порушене (упущена вигода) (ч. 2 ст. 22 ЦК України) [6].

М. Цуркан зауважив, що відсутність законодавчої дефініції поняття «моральна шкода» є цілком обґрунтованим умисним діянням законодавця у силу неможливості чіткого визначення цього оціночного поняття [7]. Натомість у ч. 2 ст. 23 ЦК України визначено способи прояву моральної шкоди, яка полягає: 1) у фізичному болю та стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з каліцтвом або іншим ушкодженням здоров'я; 2) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку з протиправною поведінкою щодо неї самої, членів її сім'ї чи близьких родичів; 3) у душевних стражданнях, яких фізична особа зазнала у зв'язку зі знищенням чи пошкодженням її майна; 4) у приниженні честі та гідності фізичної особи, а також ділової репутації фізичної або юридичної особи [1]. Грошовий вираз моральної шкоди також є складним питанням правозастосування. В. Примак пише, що цілком адекватними і самодостатніми критеріями визначення розміру моральної компенсації є морально-правові імперативи справедливості, розумності та добросовісності [7].

Третім елементом складу цивільного правопорушення є *причинний зв'язок між протиправним діянням та шкодою, яка ним заподіяна*. Відсутність причинного зв'язку означає, що шкода виникла не в результаті протиправного діяння суб'єкта, а є наслідком інших причин. Саме тому відповідальність заподіювача шкоди виключається. Проблема причинного зв'язку є одним з найскладніших питань сучасної цивілістики. Загалом, у більшості випадків, причинний зв'язок між протиправною поведінкою та шкодою настільки очевидний, що не виникає ніяких сумнівів у його наявності. У літературі виділяються певні вимоги, яким має відповідати причинний зв'язок як елемент цивільного правопорушення. Зокрема, до них відносять: 1) причинний зв'язок повинен мати таку часову послідовність,

коли протиправна поведінка передує заподіяній шкоді (спочатку вчинюється діяння, а потім настають негативні наслідки); 2) причина має породжувати наслідок, тобто причинний зв'язок має бути прямим, а не навіпаки; 3) причина та наслідок повинні бути юридично значущими, тобто здатними породжувати цивільні права та обов'язки в суб'єктів відповідного правовідношення [1, с. 229].

Вина є четвертим елементом складу цивільного правопорушення. Відповідно до ст. 614 ЦК України вина є підставою відповідальності за порушення зобов'язання – особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом [6]. У ЦК України відсутнє поняття «вина», лише вказується на дві її форми, а саме умисел та необережність. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання (абз. 2 ч. 1 ст. 614 ЦК України). Відповідно, слід зробити висновок, що вина буде встановлюватися у випадку, якщо особа не вжила достатніх заходів щодо належного виконання зобов'язання.

Вина у цивільному праві розглядається як психічне ставлення особи до свого діяння та його наслідків. У чинному ЦК України не виділяються види умислу. Щодо необережності, то в декількох статтях законодавець указує на «грубу необережність». У науці цивільного права також виділяється проста необережність, на противагу грубій. Таким чином, слід констатувати деяку законодавчу непослідовність у виділенні видів вини. Безумовно, що основа прогалина полягає у відсутності законодавчих дефініцій форм вини у чинному ЦК України. У теорії та правозастосовній практиці не завжди точно формулюється зміст умислу та необережності, однак відомо, що ступінь тяжкості діяння є різним залежно від форми вини.

Вина в будь-якій формі завжди має два критерії: інтелектуальний та вольовий. Інтелектуальний критерій відображає здатність особи усвідомлювати і передбачати характер, значення та результат конкретного, обраного нею варіанту протиправної поведінки. Вольовий критерій передбачає безпосередньо сам вибір особою конкретного варіанту протиправної поведінки у формі бажання–небажання, припущення, легковажності. Змістовне наповнення інтелектуальної та вольової ознаки у формах вини є різним.

О.В. Церковна визначає, що умисел – це психічне відношення особи до своєї протиправної поведінки та її результату, в якому втілюється її негативне відношення до порушуваних прав інших суб'єктів цивільного права [8, с. 64]. Однак це визначення не належно відображає правову природу умислу, оскільки в ньому відсутня така ознака, як усвідомленість протиправності діяння. Отже, думається, що під умислом у цивільному праві слід розуміти усвідомлення особою протиправності свого діяння, передбачення його шкідливих наслідків і бажання їх настання або хоча і не бажання, але свідоме припущення настання таких шкідливих наслідків. У судовій практиці умисел зустрічається досить рід-

ко, особливо це стосується зобов'язальних відносин. Сторона, яка порушила зобов'язання, не ставить собі за мету заподіяти шкоду іншій стороні. У цивільному праві види умислу не розмежовуються.

Необережність є найбільш поширеною формою вини в цивільному праві. Для необережності характерно те, що в поведінці правопорушника відсутній намір на усвідомлене вчинення правопорушення. Під необережністю у цивільному праві слід розуміти випадки, за яких особа передбачала настання небезпечних наслідків, але легковажно розраховувала на їх відвернення або не передбачала таких наслідків, хоча й повинна була і могла їх передбачити. Перша ознака необережності – непередбачення особою можливості настання шкідливих наслідків, на відміну від умислу та самовпевненості. Друга ознака – можливість передбачення настання шкоди – відмежовує необережність від випадку, тобто невинного заподіяння шкоди.

У цивільному праві розмежовується лише проста та груба необережність. Критерієм їх розмежування є ступінь завбачливості. Проста необережність характеризується тим, що особа не проявляє достатньої завбачливості, яка необхідна за характером та умовами правопорушення. Груба необережність – відсутність у поведінці правопорушника мінімального ступеня завбачливості, яка характерна для будь-якого учасника майнового обороту, чи відсутність взагалі будь-якої передбачуваності та обережності.

Особливістю цивільного права є те, що в окремих випадках вина є факультативною підставою виникнення цивільно-правової відповідальності. Так, наприклад, закон дозволяє притягнення до цивільно-правової відповідальності власника джерела підвищеної небезпеки за заподіяну шкоду і без наявності вини [1, с. 229].

Відносно вини у складі цивільно-правової відповідальності юридичних осіб не існує єдності наукової позиції. Складнощі випливають із того, що в класичному розумінні вина визначається як психічне ставлення до вчинюваного особою протиправного діяння (у формі дії або бездіяльності). Тобто ключовими у цій конструкції є категорії «інтелект» та «воля». Саме тому в науці пропонується підставою для притягнення до відповідальності юридичних осіб застосовувати цивільно-правову ідею відповідальності «без вини» [9, с. 294]. Як видається, дане положення є надто дискусійним, оскільки не належним чином відображає сутність цивільно-правової концепції відповідальності «без вини». А.О. Немцева, узагальнивши існуючі підходи до сутності конструкції «цивільної відповідальності без вини», визначає, що вона є «наслідком порушення абсолютних правовідносин та полягає в тому, що зобов'язана особа не виконала покладеного на неї абсолютного обов'язку пасивного типу та порушила абсолютне право конкретної особи. У зв'язку з цим виникає деліктне правоохоронюване зобов'язання, що за своєю природою у структурі деліктного правоохоронного правовідношення є примусовим та виступає елементом юридичного

змісту цивільно-правового примусу, незалежно від добровільності визнання та відшкодування деліквентом заподіяної шкоди» [5, с. 29]. А.О. Немцева пропонує під «цивільно-правовою відповідальністю без вини» розуміти деліктне зобов'язання відповідальної особи з відшкодування потерпілому заподіяної йому випадкової шкоди, що ґрунтується на принципі об'єктивного ризику [10, с. 3–4]. Р.Ю. Заїка зауважує, що «випадки відповідальності без вини є різновидами спеціальних деліктів» [11, с. 9]. Своєю чергою І.С. Кантафарова зазначає, що «відповідальність без вини суперечить принципу справедливості» і пропонує поширювати на розглядувані випадки статус «квазівідповідальності» [12, с. 92]. Певною мірою з таким твердженням погоджується Р.Ю. Заїка, який зауважує, що правовідносини, які виникають між потерпілою особою і особою, вина якої у заподіянні шкоди відсутня, проте на які законодавець покладає обов'язок відшкодувати збитки, будуть характеризувати не «відповідальність без вини», а набудуть характеру «виконання компенсаційних зобов'язань, передбачених законом» [11, с. 12]. Отже, слід не погодитися з висловленим у науці твердженням про те, що на цивільно-правову відповідальність юридичних осіб слід поширювати особливості теоретичної конструкції «цивільно-правової відповідальності без вини».

Відповідно до ст. 96 ЦК України юридична особа самостійно відповідає за своїми зобов'язаннями. Юридична особа відповідає за своїми зобов'язаннями всім належним їй майном [6]. Це означає, що юридична особа здатна бути винною. У науковій літературі висловлюється позиція про те, що вина юридичних осіб, безсумнівно, має свою особливу природу та виступає як складне соціально-психологічне явище, як вина всього колективу, а не тільки окремого його працівника [13, с. 209–241]. Існують також інші концепції вини юридичної особи. Науковці стверджують, що вину юридичної особи можна ототожнювати як з виною конкретного працівника, так і з виною органів юридичної особи, а вина юридичної особи може бути наслідком вини працівника [14, с. 230]. Для настання цивільно-правової відповідальності юридичної особи для потерпілого не має суттєвої різниці, чи це буде вина окремого працівника чи колективу в цілому. Відносно до потерпілого (кредитора) зобов'язаним може бути лише правопорушник (боржник). Окремий працівник, орган юридичної особи, директор чи трудовий колектив не є боржниками перед кредитором. Відповідно, нести відповідальність і бути винними вони не можуть.

Своєю чергою вина працівника (органу юридичної особи) все ж існує та має значення відносно до свого безпосереднього кредитора – юридичної особи. Працівник перебуває у правовому зв'язку з юридичною особою і у розглядуваному випадку виступає як боржник. Із цього слідує: якщо працівник юридичної особи заподіює шкоду поза рамками відносин «боржник–кредитор» з юридичною особою, сам працівник стає безпосереднім учасником правовідносин «боржник–кредитор» із потер-

пілим, може перед останнім бути винним і нести відповідальність.

Поняття вини юридичної особи та поняття вини фізичної особи є різними за характеристиками. У понятті вини фізичної особи використано термінологічний зв'язок «психічне ставлення» до вчиненої дії чи бездіяльності. З відомих причин її досить складно застосовувати до юридичної особи. У розглядуваному випадку вину юридичної особи доцільно характеризувати через конструкцію

«суб'єктивного ставлення» її учасників (засновників) до вчиненого протиправного діяння.

Висновки. Отже, притягнення винних до будь-якого виду відповідальності вимагає від правозастосовувача встановлення всіх обставин справи та справедливої сатисфакції. Визначення підстав цивільно-правової відповідальності належить до складних проблем цивілістики, що зумовлюється насамперед невизначеністю законодавця щодо складу підстави цього виду державного примусу.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Загородній С.А. Актуальні проблеми виникнення цивільно-правової відповідальності. *Право і безпека*. 2011. № 1 (38). С. 226–230.
2. Кузнєцова Н.С. Інститут цивільно-правової відповідальності у цивілістичній доктрині України : у 5 т. *Правова доктрина України*. Харків : Право, 2013. Т. 3: Доктрина приватного права / за заг. ред. Н.С. Кузнєцової. С. 330–348.
3. Примак В.Д. Цивільно-правова відповідальність юридичних осіб : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 432 с.
4. Павлюченко Ю.М., Ібрагімова Н.В. Субсидіарна відповідальність холдингової компанії за зобов'язаннями корпоративних підприємств. *Правничий часопис Донецького університету*. 2015. № 1/2. С. 66–75.
5. Немцева А.О. Теоретичні аспекти відповідальності без вини у цивільному праві. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2015. № 4. С. 27–32.
6. Цивільний кодекс України від 16.01.2003 р. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 25.01.2020).
7. Вимірювачі страждань. *Закон і бізнес*. 14.07-20.07.2018. № 28 (1378). URL: https://zib.com.ua/ua/print/133709__dumka_yurii.html (дата звернення: 25.01.2020).
8. Церковна О.В. Умисел потерпілого як підстава звільнення від цивільно-правової відповідальності. *Університетські наукові записки*. 2010. № 4 (36). С. 63–68.
9. Петрова І.Г. Поняття вини юридичної особи як основної ознаки суб'єктивної сторони адміністративного правопорушення у сфері природокористування в Україні. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. Ч. 1. С. 292–298.
10. Немцева А.О. Теоретико-правовий аналіз відповідальності без вини у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 ; Інститут законодавства Верховної Ради України. Івано-Франківськ, 2016. 21 с.
11. Заїка Р.Ю. Юридична природа цивільно-правової відповідальності без вини. *Юридична наука*. 2014. № 5. С. 7–14.
12. Канзафарова І.С. Теорія цивільно-правової відповідальності : монографія. Одеса : Астропринт, 2006. 264 с.
13. Матвеев Г.К. Основания гражданско-правовой ответственности. Москва : Юрлитиздат, 1970. 218 с.
14. Гражданское право Украины : учебник / А.А. Пушкин и др. ; под ред. А.А. Пушкина, В.М. Самойленко. Харьков : Основа, 1996. Часть 1. 422 с.